

DE COL·LECTES SÀLMIQUES A ORACIONS D'ANTÍFONES

Primers testimonis de l'evolució de l'any litúrgic
a l'ofici catedral hispànic. La tradició A

per GABRIEL BAYÉS

El còdex de l'Oracional Visigòtic conservat a Verona, preciós per molts conceptes, té també el mèrit de ser testimoni de l'elaboració d'un llibre —el mateix oracional festiu— i del desenvolupament de l'any litúrgic a l'antic ofici catedral hispànic. El cosit de *libelli* amb formularis o senzillament fórmules d'una festa, d'un temps, ens mostra reculls de textos i també ordenaments parcials anteriors en un llibre que «encara» no ha col·locat cada peça al seu lloc, sinó que ha conservat unes ubicacions incòmodes a l'hora d'emprar aquest document en la celebració litúrgica. I és que aquest volum era destinat al culte; això el diferencia de l'altre il·lustríssim veronès, l'anomenat un temps *Sacramentari leoní*, que era un recull de formularis no pas destinat directament al seu ús litúrgic, si bé més tard ho fou.

A l'Oracional de Verona (OV) trobem oracions conclusives i benediccions, i també *missae* d'antífones i responsoris amb les corresponents oracions per a un diumenge, una setmana, un temps litúrgic. Oficis ben ordenats, d'altres no tant, alguns molt poc. A més, hem de dir que es descobreixen restes de repertoris i compilacions anteriors, en estar indicada alguna oració amb el qualificatiu «antica», o bé un conjunt amb el títol de «que relique sunt» i també «orationes relique», OV 810, 832; 705-712, amb indicació de número del salm; 303 i s.

Dins d'aquest testimoni excepcional creiem que podem destacar unes setmanes, el temps *de traditione*, com la part d'elaboració més antiga de l'oracional festiu. Parlo exclusivament dels tres *libelli* titulats *de traditione*, OV 551, 705, 713. En sentit propi el nostre oracional dóna el títol esmentat exclusivament a les fèries de les dues setmanes precedents a Setmana Santa.

Si el prototipus toledà de l'Oracional de Verona fou definitivament codificat per Julià de Toledo cap al 680 (vegeu Janini i Gros;¹ Pinell parla en la seva obra pòstuma de: «a finals del segle setè»),² una primera codificació que certament es donà, l'hem de situar prou abans (a mitjan segle VII?) com per deixar temps a elaboracions posteriors. Doncs bé, els tres *libelli* de què hem parlat són, intentarem demostrar-ho, la part més antiga de la primera ordenació.

Creades una mica abans que les oracions dominicals *per annum*,³ les *missae* d'oracions d'antífones de les fèries *de traditione*, ja ordenades, van ser posades dins de la primera estructuració de la segona meitat de la quaresma. Les mateixes *missae* són ja un pas posterior a la col·lecció d'oracions d'antífones *de traditione*. I aquestes, una mica posteriors a la sèrie d'antífones «llargues» típiques d'aquestes setmanes. Tot el conjunt es nota menys elaborat que els diumenges de quaresma entre els quals s'ha situat. Així doncs, hi ha força passos d'elaboració que demanen un temps entre les noves antífones i els blocs *de traditione* ja completats, i també entre aquests i la segona meitat de la quaresma, ja completa.⁴

No podem, però, situar massa enrere el naixement de les noves formes eucològiques, les oracions d'antífones, que deriven de les col·lectes sàlmiques; fóra imprudent datar-les de molt abans de l'any 600, si mirem el temps de producció de les col·lectes, encara que prescindim de datacions més agosarades d'algun autor.

És cert que la temàtica de les oracions, amb enfrontaments per motius doctrinals i dificultats de convivència, ens les podria fer situar entre les invasions de principis del segle V i la conversió dels visigots a la fe catòlica, i que, més tard, en compilar les fórmules, s'hauria donat un sentit espiritual ascètic a aquelles tensions. Així ho defensa Cristina Godoy, potser influenciada per les paraules de J. Claveras en la introducció de l'edició de l'Oracional.⁵

Les característiques literàries de les noves oracions d'antífones no ens permeten de cap manera acceptar la preexistència de les dites oracions abans de la creació de les llargues antífones de passió, almenys, de la majoria. Per això ens inclinàrem a col·locar les oracions de les misses

1. J. JANINI, *Liber mysticus de quaresma*, Toledo, 1979, p. XXVI; M. dels S. GROS. «Observacions sobre l'oracional hispànic de Verona», a *Mens concordet voci*, París, 1983, p. 484-488.
2. J. PINELL, *Liturgia hispànica*. Barcelona, 1998, p. 46.
3. Íd. Les *missae per annum* mostren oracions d'estil més elaborat i doctrina més abstracta. Vegeu el *Liber orationum psalmographus*, p. 95.
4. Vegeu la meua tesi manuscrita: *Las oraciones de antífonas y responsorios para el tiempo «de traditione Domini» en el oficio hispánico*, 2a part, cap. 1b, *Evolución del oficio. Las «missae». De colectas sálmicas a oraciones de antífonas*, París, octubre 1974, p. 148-156. Vegeu l'extracte publicat amb el mateix títol, Sant Cugat del Vallès, 1976, p. 9 i 11.
5. Cristina GODOY, *Notes històriques sobre les oracions «post vicessimam» de l'oracional de Verona. Miscel·lània litúrgica catalana*, vol. VI, Barcelona, 1995, p. 47-59. Vegeu també: VIVES- CLAVERAS, *Oracional visigòtic*, 1944, col·l. «Monumenta Hispaniae Sacra», Serie litúrgica, I, p. XXXII.

de traditione entre els concilis III (589) i IV (633) de Toledo; temps encara tensos i difícils a les esglésies d'Hispania...

Qui s'hagi entretingut a mirar de prop les oracions d'antífones dels *libelli* de què parlem, haurà vist que depenen totalment i exclusivament de les antífones sàlmiques llargues, creades per al temps de passió; que no s'inspiren en tot el salm, sinó exclusivament en el fragment que conté l'antífona llarga, amb la qual formen una unitat. Perllonguen el que diu de Crist l'antífona i ho passen a la situació de l'Església. És impossible que aquestes oracions existissin abans que les antífones llargues. Tampoc no sembla que les dites antífones siguin gaire anteriors. Tot plegat fa inversemblant parlar d'oracions del segle v. I crec que no contradiu el que afirmo, el fet que dues o tres col·lectes sàlmiques poguessin ser aprofitades com a oracions d'antífones, si casualment el text de la col·lecta parlava només d'un fragment de salm del qual es féu una antífona.

L'antiguitat privilegiada de les fèries *de traditione* l'han assenyalada fa anys els grans especialistes. A la meua tesi jo, si bé esquemàticament, donava proves d'aquesta afirmació (vegeu més amunt la nota 4). Aquestes pàgines miren de mostrar-ho de forma més completa. Partint de l'esquema simple de l'ofici matutí ferial, arribarem fins als formularis més desenvolupats de l'ofici festiu. Al bell mig d'aquest itinerari veurem on s'han de situar les setmanes que estudiem.

Els tres testimonis de l'ofici ferial catedral més primitiu els presenta J. Pinell a la seva introducció al *psalmographus* (p. 188-190); a la mateixa introducció (p. 97) ens dóna l'esquema del culte matutí a la trad. A, la creadora de l'evolució de l'any litúrgic.

Antífona - Ps. 3 - col·lecta ps. 3
 Antífona - salm - col·lecta sàlmica
 Antífona - salm - col·lecta sàlmica
 Antífona - salm - col·lecta sàlmica
 Responsori

Antífona - salm 50 - col·lecta salm 50
 Antífona - càntic A. T.
 Antífona - salm matutinari
 Antífona - salms 148-149-150
 Lectura
 Himne
 Vers
Completuria (col·lecta sàlmica del salm matutinari)
 Pater Noster
 Benedicció
 Psallendum
 Col·lecta

Recordem: Del salm 50 al final, l'esquema és molt semblant al dels vespres. El que precedeix és una petita vigília catedral, d'influència monàstica. A la litúrgia dels monjos el primer estadi de la vigília fou un bloc de tres salms i un responsori sense antífones ni oracions.⁶ Aquest breu esquema més tard es va enriquant. Deixant l'ofici monàstic i tornant al catedral hem de dir que el primer grau d'evolució de la *missa* primitiva correspon a l'ofici ferial. Mirant l'esquema presentat, hem de dir que els elements que més canviaran són: les *missae psalmorum*, el salm matutinari i la seva col·lecta sàlmica, que té la funció de *completuria* ubicada al final de l'ofici matutí.

A. EVOLUCIÓ DE LES *MISSAE*

Les *missae psalmorum* s'enriquiran amb unes antífones més extenses i elaborades. Del salm se'n recitarà només un verset. L'oració ja no serà col·lecta sàlmica: s'inspirarà només en l'antífona.

Alligonats per les capacitats expressives i de comunicació de continguts de les col·lectes sàlmiques, els creadors de les oracions d'antífones van enriquant el nou estil. De l'estreta relació entre cada antífona i la seva oració passem a la relació de totes les fórmules de cada *missa*, incloent-hi el responsori, i la seva oració, si en té. Les antífones, que en un segon estadi no son necessàriament sàlmiques, comencen amb una mateixa paraula, que és l'inici també de totes les oracions. Aquesta unitat entre totes les fórmules s'obté també amb altres recursos literaris, no sempre amb la paraula inicial comuna.

Els diversos sistemes d'unificació d'aquests conjunts de textos es troben exposats a l'obra de M. Ferro Calvo sobre l'ofici de l'advent hispànic.⁷ També és interessant mirar les *completuriae* i les *benedictiones* de l'ofici vespertí i matutí de les setmanes de Pasqua, OV 874 i s. (La conversió a les *missae* de la tercera antífona en *alleluiaticum* no es pot contraposar al primer moment creatiu *de traditione*, perquè a la quaresma hispànica no es canta l'al·leluia.)

El responsori té oració en les solemnitats i en algunes festes; no pas, però, a les més antigues, ni als diumenges dels temps forts ni als *de quotidiano*.⁸

L'altra gran evolució d'aquestes unitats anomenades *missae* és que es mutipliquen a les grans festes. El dia de l'*apparitio Domini* arriba a tenir vuit *missae*. Alguna vegada hi ha lectures entre *missa* i *missa*.

6. J. PINELL, *El oficio catedral hispánico, phase 175*, 1990, p. 15 i s.

7. *La celebración de la venida del Señor en el oficio hispánico*, ISP, Madrid, 1972, p. 79-89.

8. J. PINELL, *Liturgia hispánica*, Barcelona, 1998, p. 237.

B. EL SALM MATUTINARI

A l'ofici festiu, i poc després al dominical ordinari, desapareix el salm matutinari. En el seu lloc es canten les *benedictiones* i el *sonum*. A l'ofici dominical el *sonum* són fragments encara dels salms matutinaris.⁹

C. LA COMPLETURIA

A l'ofici més desenvolupat la *completuria* no és necessàriament sàlmica. En desaparèixer el salm matutinari i, per tant, la possibilitat de relacionar-s'hi, la *completuria* ja no es fa ressò de l'hora matutina; tampoc no té cap relació amb les *benedictiones* i el *sonum* que han ocupat el lloc del salm del matí. És una oració conclusiva amb la temàtica del temps litúrgic de l'any.

Acabem de veure com arriba a desenvolupar-se l'ofici matutí hispànic a partir del simple esquema primitiu. Ara hem de mirar les nostres fèries *de traditione* que queden situades entremig del dos extrems. Primer mirarem aquelles característiques de les nostres fórmules, que també podem veure en altres temps de l'oracional. Després, les que són exclusives *de traditione*, que apareixen com un primer pas únic a l'evolució de l'ofici matutí festiu.

1. Elements poc evolucionats, però no exclusius de traditione

— Les *missae* d'antífores amb oracions d'antífores: totes les fórmules tenen temàtica de passió. Una relació més estreta, literària i ideològica, només es dona entre cada antífona i la seva oració. El mateix fenomen el veiem en el temps de Pasqua, el dia de Nadal, etc.

— Responsoris: no tenen oració,¹⁰ com al temps pasqual (diumenges i les fèries fins a l'Ascensió), diumenges d'advent, de la primera meitat de la quaresma, i fèries d'advent. Sí tenen, en canvi, oració al santoral d'advent, a l'Ascensió i la Pentecosta desvinculades de l'estil del temps pasqual, etc.

— Apareixen testimonis d'una creació i compilació de les fórmules anteriors a l'estructuració definitiva. Per exemple: el dia de Nadal, sis *missae* a l'ofici matutí seguides d'un grup d'oracions (amb antífores al manuscrit de Londres) presentades així: «item orationes relique, de eadem die», OV 303. Quatre d'aquestes oracions formen una nova *missa* a

9. J. PINELL, *Liturgia hispànica*, p. 244. Del mateix autor: «El Matutinarium en la Liturgia Hispànica», *Hispania Sacra*, IX (1956), p. 61-85.

10. Recordem que és a l'ofici matutí que els nostres responsoris no van seguits d'oració. A les hores menors, sí.

l'antifonari de Lleó. A *in hebdomada maiore* tres oracions vénen senyalades com a «antica», OV 810, 812, 832.

— Igualment, la presència de col·lectes sàlmiques entre les oracions de l'ofici festiu no és una característica exclusiva de les setmanes de passió. (Sí que ho és, però, com ara veurem, que aquestes col·lectes segueixin l'ordre del salteri.)

2. *Primers passos d'evolució exclusius de les missae de traditione*

A partir sempre de l'esquema ferial primitiu revisem finalment aquelles transformacions més senzilles, que només es donen en aquestes *feriae*, i que creiem que són testimoni de la primeríssima evolució de l'ofici.

— Les antífones ampliades són sempre sàlmiques. A l'Oracional són qualificades així: «orationes de responsoris sive de antfonis psalmografis», OV 551. Les oracions que resten del repertori primitiu són també qualificades de «psalmografe», OV 705 i s.

— L'accent es posa al temps de l'any, no a l'hora del dia, si bé les antífones segueixen perfectament l'ordre del salteri.

— Els salms matutinaris (encara existents) segueixen també un *cur-sus* del salteri quasi perfecte.

— Igualment, el bloc d'oracions sobrants de la primera ordenació («que relique sunt», OV 705) ens són donades segons l'ordre del salms. Els responsoris de l'ofici matutí, també (amb la possibilitat d'una sola —dubtosa— excepció). Les *completuriae* d'aquestes dues setmanes, gairebé totes col·lectes sàlmiques, segueixen igualment l'ordre del salteri.

— Es creen les *oracions d'antífona* solament i del tot inspirades en el text sàlmic de l'antífona, no en tot el salm. A les fórmules de què parlem només hi ha relació de *cada* oració amb la seva antífona; no relació literària o ideològica amb altres fórmules de la mateixa *missa*.

— La *completuria*, que no és ja l'oració del salm matutinari precedent, sí és, però, sempre sàlmica, i gairebé sempre col·lecta sàlmica.

— Dins la seqüència dels diumenges quaresmals entre el *in vicessima* i el *de Lazaro*, hi ha, com una falca, tres *libelli* de les fèries *de traditione*. Són el de les *missae* de la primera i segona setmanes de passió, el de les oracions «que relique sunt» (les que sobrenen d'un repertori anterior) i el de les *completuriae* i *benedictiones* comunes per a una setmana i l'altra.

Tal com hem anat assenyalant, diguem finalment que les *missae* de tots el diumenges de quaresma, incloent-hi l'*in ramos palmarum*, i les fèries de Setmana Santa que el segueixen, i d'altres fórmules d'aquests oficis matutins, totes estan més transformades que les fèries *de traditione*.

Es podrien objectar dues coses a la meva pretensió d'especial antigor de les setmanes que ens ocupen. En primer lloc, la famosa llei de Baum-

stark¹¹ sobre la pervivència dels esquemes més antics els temps més sagrats. La segona objecció fóra que les nostres fèries son penitencials, i per això conserven estructures més arcaiques prescindint del moment en què van ser compostes. Responc a aquesta dificultat dient que les fèries *de traditione* només en part es poden qualificar de penitencials: són una cosa molt original. Respecte a l'objecció de les lleis de Baumstark, crec que, si repassem les peculiaritats de les nostres setmanes, no es pot dir de cap manera que totes siguin degudes a un arcaisme volgut.

L'anàlisi de les estructures de les setmanes estudiades ens fa veure que són la part de l'ofici festiu menys desenvolupada, més antigament composta.

El contingut de les oracions de les *missae de traditione* ens faria mirar molt enrere en el temps, atesa la seva conflictiva temàtica eclesial. Ara bé: la seva relació i dependència absolutes de les noves i llargues antífo-nes *de traditione*, un estil acabat d'estrenar, no ens permeten, creiem, anar més enrere del pas del segle VI al VII.¹²

11. *Liturgie comparée*, Chevetogne, 1940, p. 29 i s.

12. Convindria també llegir amb atenció: Graham WOOLFENDEN, *La oración diaria en la España cristiana. Estudio del Oficio mozárabe*, Madrid, Ediciones Cristiandad, 2003. El treball, però, és centrat en el *Breviarium* (Lorenzana).